

ДРЕВНОЕГИПЕТСКАТА РЕЛИГИЯ

ТЕОДОР ЛЕКОВ

Повече от две хилядолетия наследството на Древен Египет вълнува европейците. За античните автори Египет е източникът на мъдростта и знанието, които вдъхновяват създателите на елинската цивилизация. Реалното изучаване на Египет обаче започва едва през XIX в. с разчитането на йероглифното писмо. През тези повече от 170 години представите за характера на египетската религия са претърпели значителни промени. Изследването на религията на древните египтяни е свързано с редица трудности, които произтичат от нейните особености. На първо място това е невъзможността да намерим еквивалент на нашите съвременни понятия в египетската словесност и образност и да подредим фактите, получени при изучаването на обекта, към предварителен модел или схема. Самите египтяни не са оставили обяснения и тълкувания на своята религия, в източниците липсват критическо мислене и индивидуализъм като отношение. Това ни отвежда до другата особеност на тяхната религия - тя е плод на хомогенна култура, на колективна вяра. Религията е неразривна част от мирозрението и не противоречи на останалите форми на обществен и духовен живот. Затова древните египтяни нямат думи за религия, за мит, за вяра. Това означава, че нашият съвременен терминологичен апарат трудно може да обхване проявите на духовния живот на египетската цивилизация. Липсата на дума за „религия“ (ако изведем етимологията ѝ, следвайки Лактанций, от *re-ligo* - „свързвам отново, пак“), показва и друго - египтяните не се чувстват отделени от бога (в контраст с другите семити), те са потопени в един свят, изпълнен с божественото, самите те са част от бога и не търсят загубената си връзка с него.

Египетската религия днес е мъртва религия, културната традиция на Древния Египет, за разлика от другите древни цивилизации на Индия и Китай, е прекъсната. Това означава, че средствата за изучаването ѝ са единствено паметниците, тълкувани с помощта на методиката на археологията, филологията и историята. От своя страна паметниците, от които черпим сведения за религията на древните египтяни показват някои особености, които определят в значителна степен съвременните ни представи за нея. На първо място това е характерът на тези паметници, свързани предимно със смъртта и отвъдното и в много по-малка степен - с ежедневието. До нас са достигнали огромно количество гробници с текстове, погребален инвентар, изображения на отвъдното и заупокойния култ. Ако постройките на ежедневието и дори царските дворци са строени от кирпич, то домовете на вечността са издигани от камък. Ограниченото пространство на развитие на египетската цивилизация - в рамките на Нилската долина - е довело до наслояването на културните пластове и до постепенното унищожение на по-древните. Почти нищо не знаем за големите религиозни центрове на Египет, особено за тези в Делтата като Мемфис и Хелиопол, построени на обработваема земя. Преобладаващото количество паметници, достигнали до наши дни, идва от Горен Египет и областта на Тива.

Подобно явление можем да открием и в развитието на египетския храм. Историята на някои от тези храмове е хилядолетна, те са престроявани и изграждани в продължение на поколения, така че трудно можем да добием ясна представа за облика на храма в даден исторически момент. Някои от постройките буквално са изградени наново от съвременните археолози, след като каменните им релефи са послужили за пълнеж на други масивни съоръжения и така по случайност са оцелели до наши дни.

От т. нар. религиозна литература разполагаме с паметниците на заупокойните текстове - заклинания, свързани с превръщането на мъртвия в дух - Ах в отвъдното и с погребалния и жертвен ритуал. Този тип литература се нарича с общото наименование „саху“ („заклинания за превръщане в Ах“). Най-древните запазени паметници на този жанр са *Текстове на пирамидите*. Те са предназначени за мъртвия цар и достигането на безсмъртие. Открити са в пирамидите на царете от V и VI династия, а от края на VI династия започват да се разпространяват и сред приближените на царя. *Текстове на пирамидите* са най-старият корпус на религиозната литература на човечеството, известен ни досега. Предполага се, че за първи път тази литература е записана по времето на III династия, но някои текстове водят началото си още от IV хил. пр. Хр. В епохата на Средното царство тази литература е известна под името *Текстове на саркофазите*, защото се променя средата на изписване - вече по вътрешните стени на дървените ковчези на египетската аристокрация. Появяват се много нови заклинания, а по дъното на ковчезите за първи път е изобразен пътеводител в отвъдното - т. нар. *Книга на Двата пътя*. През Новото царство заупокойната литература се изписва вече на папирус и се поставя в гроба близо до мумията. Оттук идва и нейното съвремененно наименование - *Книга на мъртвите*. Египтяните са наричали целия сборник *Заклинания за излизане през деня*. Развитието на този тип религиозна литература показва неговото разпространение - първоначално предназначена само за царя и впоследствие за все по-широки социални кръгове от египетското население. Тъй като тази литература е свързана с постигането на безсмъртие и задгробното блаженство, това означава, че тези права са се разпрострели от царя към неговите поданици или както често се твърди, този процес показва демократизацията на египетските задгробни вярвания. Първият етап на процеса е положен още в края на Старото царство (XXVIII-XXIII в. пр. Хр.) с рухването на централизираната бюрократична държава и с издигането на преден план на местните центрове на властта. Посредством ритуала и заклинанията мъртвият цар е бил наричан и отъждествяван с Озирис, а от времето на Първия преходен период (XXII-XX в. пр. Хр.) така назовават себе си и представителите на аристокрацията. От Новото царство (XVI-XI в. пр. Хр.) насетне всеки мъртъв египтянин е възплъщение на бога Озирис, което му дава право на задгробно съществуване. От друга страна, царят никога, дори в смъртта си не се изравнява със своите поданици. Ако обикновените египтяни са изписвали в гробниците си сцени от *Книгата на мъртвите* и са снабдявали мъртвия с копие на тази книга, то през Новото царство в скалните гробници на царете се появяват нови съчинения с магическите изображения на нощното пътуване на слънцето в отвъдното. Тук царят се отъждествява със слънчевия бог, пътува заедно с Ра в ладията му и с изгрева на слънцето се ражда за нов живот. Сред тези книги за отвъдното са *Амдуат*, *Книгата на портите*, *Книгата на пещерите*, *Книгата на Акер*, *Книгата на кравата*, *Книгите на деня и нощта*, *Книгата за възхвала на слънцето в Запада* (известна като *Литанията на Ра*) и др. Многобройни изображения на ритуални сцени и съпътстващите ги текстове са известни от египетските храмове. Едни от най-добре запазените са късните храмове, строени в гръко-римския Египет, като тези в Едфу, Филе, Дендера, Ком Омбо. Само публикациите на релефите от тях наброяват поредици от няколко десетки тома.

За да разгледаме връзката на човека с религията, е необходимо да изясним представите на древните египтяни за бога, сътворението на космоса и мястото на човека в него.

Египетската дума за бог е „нечер“, на коптски „нута“. Какво точно се крие зад етимологията на тази дума остава загадка и днес, въпреки много-

бройните хипотези. Показателно е обаче, че при превода на *Светите писания* на коптски преводачите са използвали древната египетска дума за названието на Християнския бог. Ако използваме подхода на Платон, за да се постигне знанието за бога (episteme), е необходимо да се познава неговото име (onoma), образ (eidolon) и дефиниция (logos). За египтяните името е интегрална, същностна част от личността на човека или бога. В изворите името на египетския бог често е епитет, квалификация на неговите качества: богинята лъвица Сахмет означава „Силната, Могъщата“; небесната богиня Хатхор - „Дома на Хор (небесния бог)“; Хнум, създателят на хората, който ги прави от глина на своето гърнчарско колело - „Този, който съединява, слепва“; бръмбърът Хепри - „Този, който възниква“ и др. Така името служи за идентификация на божественото, на природата му и на неговите функции. Колкото по-могъщо е едно божество, колкото по-многобройни са неговите проявления, толкова повече са и неговите имена. В молитвите и инвокацията на божеството се използват множество имена на бога, гаранция, че призованият бог ще чуе името си и ще откликне. Често срещан епитет на египетските божества е изразът „с многобройни имена“. Според египтяните познанието на името води до власт над неговия притежател, затова богът има свое скрито име, което се пази в дълбока тайна, а тайното име на Ра става известно според един късен мит единствено на великата богиня Изиди. Съществуват и примери за табу върху произнасянето на божието или царското име.

Божествата се появяват и с т. нар. синкретични имена, например Амон-Ра, Себек-Ра, Хнум-Ра, Ра-Атум, Птах-Озирис-Сокарис и др. Имената на богове-създатели се свързват с името на слънцето, най-характерния образ на твореца в египетската религия. Така в тези двоични имена, първият елемент често е името на твореца в потенция (затова името би могло да бъде и Нун) като извечното божие начало, а вторият, соларният елемент на името показва бога-демиург в неговата реализация.

Египетското божество е изобразявано по най-различен начин. Образът на бога в Египет е особено известен в неговата комбинирана форма - тяло на човек с глава на животно. Така например богът Тот е изобразяван като човешко същество с глава на ибис, богът Анупис - с глава на чакал и др. Има хипотеза, че този образ е повлиян от жреческите маски, които служителите на култа са носели, когато са изпълнявали ролята на определено божество. Но това е само един начин да се изрази неподаващата се на определение природа на бога, като се изтъкне някаква негова специфична черта. По подобен начин боговете в Древна Гърция се разпознават по атрибута, който държат в ръка, тези от Хетска Анатолия са бог-човек върху тяло на животно или пък в Месопотамия - човешка глава с животинско тяло. Строго фиксиран канон в иконографията на бога обаче не може да бъде открит. Според египетските представи богът не може да бъде видян приживе. Божеството може да се въплъти в своята храмова статуя, в своето култово животно, в своите изображения или да изрази себе си чрез природните явления или чудесата (на егип. „биат“). Така изява на бога Сет е гръмотевицата, манифестация на божественото слънчево същество е неговият слънчев диск и т. н. Едва след смъртта си човек може да прозре и възприеме истинската природа на бога (на егип. „бес“).

Независимо от своя образ, египетският бог е антропоморфен. Както сполучливо е подчертано от Зигфрид Шот, антропоморфизмът на египетските богове се състои не в тяхната образност, а в това, че те имат поведението и изявите на човешките същества. Старата гледна точка, въведена в египтологията от Гюстав Жакъе и все още широко разпространена, че антропоморфизмът е закономерен и универсален стадий в развитието на религията, предшестван от фетишизма и тотемизма, не намира подкрепа в египетския материал.

Египетските божества не съставляват пантеон. Те нямат ясно фиксирани функции и йерархия. В техните образи са напластени различни слоеве още от доисторическия Египет. Трудно може да бъде направена класификацията на божествата. Някои от тях са космически и общоегипетски, други се почитат само в отделни центрове - градски божества. Едни от тях имат свой култ и жречество, други са създадени изкуствено, за конкретни нужди на мита и ритуала, по думите на Еберхард Отто - „моментни божества" (Augenblicksgoetter). Някои богове са обединени в генеалогии. Особено характерни са триадите божества, често от баща, майка и син, като например Птах-Сахмет-Нефертум в Мемфис, Амон-Мут-Хонсу в Тива и др. или групирани по своите функции - слънцето е съставено от своите три фази - изгряващо, в зенита и залязващо - Хепри-Ра-Атум. Едно божество може да бъде „въплъщение", „манифестация" - Ба на друго. Свещенният бик Апис е Ба на Птах или Озирис, овенът на Мендес е Ба на Ра, Озирис и др.

Египетската религия често се класифицира от изследователите като политеистична. Въпреки това редица черти показват монотеистични тенденции. Египетският монотеизъм, както твърди Ерик Хорнунг, се състои в това, че в началото на сътворението богът винаги е един. За други явните монотеистични изрази в египетските текстове се основават на хенотеистичен начин на мислене. Като хенотеистична, египетската религия често е сравнявана с хиндуистката. Проблемът за невъзможността да се постигне дефинитивно заключение за характера на египетската религия, се корени в различния от съвременния начин, по който древните египтяни са възприемали и обяснявали света. Те са усещали разликата между съществуването на бога и неговите трансформации, възприемали са различни божества като еманация на едно. Така те стигат до идеята за бога въобще, но под влияние на своето конкретно и образно мислене не са могли да се освободят от материалния образ на бога, а едва тогава биха стигнали до трансформацията на многото в единствения бог. Това конкретно и образно възприятие на божественото е свързано и с усещането, че богът присъства и се изявява във всичко, което обкръжава човека, включително и чрез самия човек.

Запазени са различни разкази за сътворението, но те не са поднесени във формата на цялостен мит. Най-подробният разказ за сътворението откриваме в папируса на Бремнер-Ринд от времето на Птоломеите. Тези повествования се свързват с теологията на древните религиозни центрове Хелиопол, Мемфис, Хермопол. И макар че богът творец е различен - Атум в Хелиопол, Птах в Мемфис, Амон в Тива, Хнум в Есне, Нейт в Саис - тези космогонични митове показват много общи черти, архетипи в съзнанието на древните обитатели на Нилската долина. Навсякъде в митовете за сътворението светът възниква в Нун - небитието, безкрайната инертна маса, която е представена в образа на потъналия в мрак първичен океан. В Хермополската космогония елементи на небитието са осем първични сили - четири двойки от мъжко и женско божество - Кук и Каукет, Хух и Хаухет, Амон и Амаунет, както и Нун и Нунет, изразяващи изначалния мрак, безкрайността и тяхната скритост. В началото на творческия акт богът-творец е единствен, самозародил се в Нун. Често творецът се величае с епитетите „възникнал сам по себе си", „заченал своята майка, родил своя баща" и др. Хелиополският Атум изплюва и повръща Шу и Тефнут, първата двойка мъжко и женско божество, и вселява в тях своята жизнена сила - Ка, полагайки ръцете си върху им. Този акт той извършва на първичния хълм Бенбен - архетип на изначалното пространство. От брака на Шу и Тефнут се раждат Геб (Земята) и Нут (Небето). (За разлика от много други народи, включително и индоевропейците, египтяните възприемат небето като женско начало, а земята като мъжко). Геб и Нут раждат Озирис, Изиди, Сет и Нефтида, а от връзката на Озирис и Изиди се появява Хор. Тези божества са известни като *Великата Енеада* (Деветка). Числото девет

тук има символно значение - три в египетската писменост и образност означава „множество, много“, а в изписването на числото девет имаме три групи по три, т. е. „много, много“, или включва идеята за цялото многообразие на божествата в сътворения свят. Според друга версия на този мит слънцето създава милиони свои проявления, трансформации („хеперу“) и целият свят е изграден от тях. Египтяните различават различни състояния на съществуване, отразени в специални термини - представа, която лежи в основата за разбирането за характера на тяхната религия. Както се твърди в *Текстове на саркофагите*, Богът творец продължава да съществува („унен“) като един, но възниква, изявява себе си („хепер“) като три, или Атум, Шу и Тефнут. Така всичко, което съществува, е част от слънчевата природа, негово явление или трансформация („хеперу“). Слънцето създава пространството чрез светлината, а времето - чрез ежедневния си път по небето. Светлината е онази сила, която разчленява отделните елементи на света, прогонвайки изначалния мрак или процесът на сътворението е акт на диференциация от аморфната маса на Нун. А времето в човешкото съзнание е акт на промяна, който то регистрира. Най-мощният генератор на промяната, на движението в света е ежедневният слънчев цикъл - изгревът и залезът. Затова и всички думи за време в египетския език са пояснени със знака за слънце. Оттук се вижда, че сътворението на света се възприема от древните египтяни като едно константно повторение (*creatio continua*) - както отбелязва Ян Асман, всеки ден слънцето при своя изгрев пресътворява света. Възкачването на престола на новия цар също е едно ново начало за света. В египетския език се използва една и съща дума „изгрявам, възсиявам“ както за слънчевия изгрев, така и за царската интронизация.

Първата двойка - Шу и Тефнут в теологията на *Текстове на саркофагите* възплъщава в себе си основните сили, които съществуват в света. Така Шу съдържа в себе си Живота (Анх) и Вечността (Нехех), а Тефнут - Истината (Маат) и Вечността (Джет). Тези понятия се нуждаят от известно пояснение. Анх е силата на живота, която се притежава единствено от боговете (според канона боговете носят в едната си ръка знака Анх) и бива давана на египетския цар. Маат, която превеждаме условно като „истина, правда“, всъщност представлява хармонията, космическия ред, правилното функциониране на света. Маат е субстанцията, от която боговете се хранят. Хората трябва да вършат и да говорят Маат, или с поведението си да скрепяват функционирането ѝ на земята. Едно от основните ритуални действия на египетския цар е да поднася Маат на боговете и така, затваряйки ритуалния цикъл, връщайки Маат на нейните създатели боговете, да се превърне в главен гарант за нейното съществуване на земята. Според египтяните Маат обитава тяхната земя, докато извън границите на страната действат силите на безпорядък. Богът Сет възплъщава тези сили, с поведението си той внася смут, бъркотия, нарушава естествените правила. Когато египтяните се намират в пустинята, извън границите на своята държава, те отправят молитвата си именно към Сет. Сет убива своя брат Озирис, действа брутално и с насилие в митовите и приказките, където се среща неговият персонаж. Агресивното начало, отразено в образа му, го превръща и в бог-воин, закрилник на царя в неговите бойни подвизи, или пък на слънцето от змея Апоп, когото Сет пробожда със своето копие при ежедневното пътешествие на слънчевата ладия по небето. Джет и Нехех, които условно превеждаме като „вечност“, са термини за различни категории време, време с огромна продължителност, но все пак имаща своя край. Джет е константната продължителност от време, често наричана линейно време, за разлика от Нехех, която показва константната повторемост на събитията, или цикличното време. Двете категории се изобразяват персонифицирани и като мъжко и женско божество, които поддържат небесния свод.

Един уникален пасаж от папируса *Честер Бити* от времето на Новото царство ни дава интересен поглед върху египетската представа за света. В текста се казва, че спящите пребивават в Нун. Още от *Текстове на пирамидите* знаем, че мъртвите обитават Нун, там отива след смъртта си и египетският цар, там той ще бъде заченат и роден наново заедно със слънцето. Това ни показва, че светът не се възприема от египтяните като обективна даденост, съществуваща извън тяхното възприятие. Щом човек заспи, той се озовава в Нун, т. е. извън границите на познатия свят или с други думи - сътвореният свят, реалността е продукт на човешкото възприятие, на човешкото съзнание. Тази представа ни разкрива едно чувствено, различно от съвременното възприятие на действителността.

В египетския език има различни и сложни термини за време. От текстовете научаваме, че всяко същество има своя фиксирана оптимална продължителност на живот, от раждането до смъртта („ахау" на егип.). За човека например тя е 110-120 години. Боговете също имат свое „ахау", те както и хората са подвластни на смъртта, единствено тяхната продължителност на живот надвишава с милиони години човешките измерения. Тези понятия ни отвеждат в различни измерения на времето. Така например в *Книгата Амдуат* Ра в своето нощно пътуване преминава през 12 отделни части на отвъдното, съответстващи на 12-те часа на нощта. Когато слънцето се яви във всеки час, обитателите на дадения регион изживяват своя пълноценен живот. Божеството, което може да изяви себе си в природните феномени, има и свое време на проявление (егип. „ат", „тер"). Както можем да квалифицираме предметите или явленията с качества като цвят, форма, мирис, вкус, така те имат и своя времева характеристика, своя момент, когато са активни или ги възприемаме.

Извън сътворения свят категориите за време и пространство не съществуват. Светът остава като остров сред безкрайния океан Нун. Както има начало, така светът има свой естествен край. В 175-а глава от *Книгата на Мъртвите* се описва този край с думите на твореца Атум. Земята ще се върне в Нун, а създателят ще разруши всичко, което е направил. След него ще останат единствено Атум и Озирис, а Атум ще се превърне в змия, която хората не познават, а боговете не са виждали. От Хелиополското учение за сътворението виждаме, че египетската космогония е същевременно и теогония. Създаването на елементите на света - земята, небето, отвъдното - е и раждането на боговете Геб, Нут, Озирис. Митът за сътворението е свързан и с мита за Озирис и Изидата. Убитият цар Озирис е съживен от своята сестра и съпруга Изидата. Той зачева своя син Хор, а след това се оттегля в отвъдното, където става цар на мъртвите. Младият бог Хор се сражава за наследството на своя баща с неговия убиец и брат Сет. Съдът на боговете дава престола на Хор. Египетският цар още от най-дълбока древност се отъждествява с бога сокол Хор, той е негова земна инкарнация. Така сътворението на космоса се обвързва с политическия модел, а царската власт се възприема като елемент от природата на света.

Важно място сред митовете за сътворението заема учението за бога Птах, известно ни от т. нар. *Мемфиски богословски трактат*. Този текст е запазен в късно копие от времето на цар Шабака (XXV династия). Съществува спор за датировката на оригиналния текст. Дълго време се смяташе, че той трябва да бъде датиран в епохата на Старото Царство (XXVIII-XXIII в. пр. Хр.), когато Мемфис е столица на Египет. Последните проучвания сочат, че текстът е съставен най-вероятно по времето на Рамесидите (XIX династия), дори и да носи в себе си много по-древни идеи. Според това учение богът Птах създава света, замисляйки го в сърцето си и изричайки имената на всичко съществуващо. Боговете на *Великата Деветка* са средството на този творчески акт, те са наречени „зъби и устни" в устата на бога-

демиург. Чрез съзидателната сила на мисълта и словото Птах управлява света: „Стана така, че сърцето и езикът овладяха [всички] крайници, защото те узнаха, че той [Птах] е във всяко тяло, във всяка уста на всичките богове и всичките хора, всичките животни, всичките влечуги и [всичко] живо, защото той замисля и командва всичките неща, желани от него." Творческата сила на словото присъства и в Хелиополската космогония. В слънчевата ладия заедно с Ра пътуват Ху (изреченото слово), Сиа (възприятието) и Хека (магията), те са представяни както като самостоятелни божества, така и като еманации на Слънчевия бог. С помощта на техните сили, Ра управлява света.

Човекът по своята природа и място в сътворения свят стои близо до боговете. Личността на човека, както и на бога, се състои от Ба (външна манифестация, проявявана при човека след физическата смърт, често преведана като душа), сянка, Ка (двойник, енергийна същност), сърце (съзнание, памет, желание), тяло, име - понятия, които обозначават различни компоненти на личността и същевременно са самостоятелна форма на съществуване след смъртта. За първи път през Първия преходен период (IX-X династия) в *Поучението към хераклеополския цар Мерикаре*, човекът е наречен образ, подобие на бога творец. Според един от съществуващите образи за сътворението на човечеството, хората са произлезли от сълзите на бога, паднали на земята, както боговете - от потта на твореца. Този образ е продиктуван от съзвучието на думите „сълза" - ремит и „хора" - ремеч (роме), (според египтяните името на всяко нещо е израз на неговата същност, а оттук по принципа на това, което днес наричаме симпатична магия, сходството в звученето на имената означава и сходство на същностите, на произхода). От друга страна, този образ ни показва, че и боговете, и хората са част от плътта на бога, част от неговото тяло. Така и египетският цар е произлязъл от плътта на бога, той е син на слънцето и след смъртта му неговата Ба ще се слее със слънчевия диск, с плътта на нейния създател. Както научаваме от прочутото *Заклинание 1130 от Текстовете на саркофазите*, човекът има право на свободен избор в своето поведение спрямо повелите на бога и неговото собствено сърце може да го отклони към злото. От друга страна богът-творец създава хората равни, с еднакви възможности. Човекът може да манипулира божеството чрез магията. С други думи, човекът заема особено важно място в сътворения свят. Човешките същества за древните египтяни са не само слуги на боговете, проводници на тяхната воля. Значимостта на човека е свързана и с възможността му да контактува директно с бога. Това индивидуално отношение на човека към божеството се нарича с условния термин лично благочестие и като феномен е характерно за Новото царство. Тогава за първи път то е изразено ясно в паметниците, в стотици примери на молитвени химни, обръщения към боговете. Появяват се и изображения на обикновения човек пред божеството, изображения, каквито няма да открием в епохата на пирамидите (III-VI династия). Култът към боговете и мъртвите е средството за комуникация с невидимия свят, начин, който позволява на човека да съхрани и контролира своя свят. Център на култа е храмът на бога. Той е средоточие и на духовния живот на страната. Храмовете са „домове на бога", „небе на земята", място, където човек може да се докосне до божественото. Към храма са били издигани специални скриптории - „Домове на живота", в които са преписвани и композирани произведенията на религиозната литература - химни към боговете, заклинания, указания за провеждането на ритуали, астрономически, математически и медицински текстове. Така храмът и жречеството са онази институция, която е осигурявала културната идентичност и приемственост на египетското общество. Дори и след загубата на политическата независимост, нахлуването на чуждо население и създаването на своеобразен хибрид между египетските и предноазиатските и елинските вярвания в гръко-

римската епоха, древната вяра е съхранена в египетските храмове. С идването на християнството обаче, когато храмовете са унищожени, а жречеството изгонено, културната традиция се прекъсва, вярата в древните богове потъва в забрава, познанието за египетското писмо изчезва. Култът има съществено значение и за икономическия живот на Древен Египет. Царят дарява земя и хора на храма за обслужването на култа, освобождава от задължения към фиска, велможата прехвърля средствата от своето лично стопанство към жреците, които ще извършват жертвения ритуал в неговата гробница. Огромна част от материалния ресурс на страната се насочва към култа на боговете и заупокойния култ.

Проблемът за властта и религията е жизнен въпрос за всяка религия, от особено значение е и за Древен Египет. Египтологията от първата половина на XX в. често използва политическия детерминизъм като средство за обяснение на процесите, които протичат в развитието на египетската религия. Според тази представа, най-общо, отделен градски център или гюм има свой местен бог и свое обкръжение - богиня майка, божество син и др. В зависимост от съдбата на този център, неговото политическо издигане или упадък, култът към местното божество може да се превърне в общоегипетски, богът - във върховно божество на цялата държава, или пък да изчезне, да се слее в нови синкретични форми с други божества. Това означава, че разпространението и развитието на даден култ зависи пряко от политическите процеси в страната. Наистина, могат да бъдат приведени редица примери за това как централната власт в лицето на царския дом влияе за издигането на даден култ. Характерен пример за това е отношението на царете от нова династия към техните местни божества или божествата покровители на техния род. Такава е съдбата на Тиванския бог Амон, който преплита в себе си няколко образа - на Коптоския бог Мин, на Ра, на първичните божества от Хермополската огдоада или пък на Тиванския бог Монту. Амон оформя облика си на бог-творец и върховно божество още по времето на царете на XI династия, а през следващата XII династия трайно се свързва с царската власт. Четирима от владетелите на династията носят програмното лично име Аменемхе - „Амон е начело“. В епохата на Рамесидите (Втората половина на Новото царство), царете на XIX династия издигат култа на бога Сет (Сутех), покровител на техния родоначалник, а двама от царете на династията носят и неговото име. Но развитието на религията не може и не бива да се обяснява единствено с влиянието на политическия фактор. Напротив, промените в духовността на едно общество често водят до генериране на нови политически процеси. Ние обаче можем да съзрем тези промени именно през призмата на конкретните паметници, създадени в дадената политическа среда и по-лесно да открием влиянието на политиката върху религията, отколкото обратното. За рамките на египетската древност този проблем се усложнява още повече от факта, че трудно може да се прокара разграничител между религията и идеологията на властта. Учението за царската власт в Египет е крайъгълен камък на самата египетска религия. Египетският цар по своята природа и произход е бог, наместник на бог-творец на земята и изпълнява неговите замисли. Той е натоварен и със сотерологичната функция да осигурява посредством култа безсмъртието на своите поданици.

Освен чисто архетипните черти на царската институция в Египет, откриваме и редица конкретни действия на централната власт, насочени за утвърждаването на нейния авторитет в дадена политическа ситуация. Владетелите на XII династия (Средно царство) в опита си да възстановят статута на царската власт след краха на Старото царство (III—VI династия), използват, както показва Жорж Познер, средствата на пропагандата и в т. нар. литературни произведения, превърнали се в основа на литературния канон. И в *Пророчеството на Неферти*, и в *Жалбите на Инувер* виждаме образа на

египетския владетел, призван да върне реда и законността в страната след време на смут и безредици. *Странстванията на Синухе*, текстът от *стелата на Схотебибре* и *Иллахунските химни към Сенусерт III*, съдържащи поетична възхвала на царя, ни разкриват учението за божествения произход на фараона - основа на идеологията на царската власт в епохата на Средното царство.

Друга форма на влияние на политиката върху религията е противопоставянето на царската власт на култове, съсредоточили в себе си много икономическа мощ, които постепенно се превръщат в нови центрове на властта. В епохата на Новото царство (XVI-XI в. пр. Хр.) Египет се превръща в имперска държава, на север войските на Тутмосидите достигат до Ефрат, а на юг - до четвъртия Нилски праг. За първи път завоюваните северни територии се администрират, а множеството наказателни експедиции срещу честите въстания и новите походи донасят несметни богатства, които царете щедро даряват на жречеството на Амон. От втората половина на XVIII династия обаче Тиванското жречество и местната аристокрация се превръщат в нов център на властта, който започва да застрашава ролята на царя. Както показва Йоахим Шпигел, от средата на XVIII династия настъпват промени в светоусещането и представата за отвъдното, на мястото на царя като гарант на безсмъртието, осигуряващ погребението, екипировката на гробницата и изпълнението на жертвените ритуали, все по-често се появяват боговете на отвъдното, от чиято воля зависи съдбата на обикновения човек.

Тези и други причини стават постепенно основа за търсене на нова форма за учението за божествената царска власт. Аменхотеп IV извършва поетапно през своето 17-годишно управление религиозна реформа, с която противопоставя на Тиванския Амон бога слънце в неговия образ на слънчев диск - Атон (Йот). Аменхотеп преименува себе си на Ехнатон (Ах-ен-йот) и премества столицата от Тива в Среден Египет, съвр. ел-Амарна, където основа града на своя бог - Ахет-Атон (Йот) или „Небосклона на Атон“. Храмовете на другите богове са затворени, а най-силно е засегнато жречеството на Амон. В учението на Амарна царят - син на слънцето играе особената роля на посредник между бога творец и човечеството, черта, характерна изобщо за доктрината на царската власт в Египет, но доведена до най-отчетливи форми именно в епохата на Амарна. Царят и неговата царица дори застават на мястото на боговете, свързани със задгробното съществуване - като Озирис, Анупис, Хатхор - в жертвената формула, с която мъртвият постоянно осигурява получаването на жертвоприношения в отвъдното. В тази си политика Ехнатон търси социална опора в новата служебна аристокрация, произлязла, както показва Сергей Игнатов, от средите на социалния слой - „немху“ (букв. „сираци“). Показателен за лостовете, с които властта влияе на религията, е начинът на разпространение на учението на царя-еретик. За първи път в известните ни паметници на египетската религия създадената от него доктрина е разпространявана като учение („себаит“), което царят е проповядвал на своите приближени. След краха на Амарнската реформа и последвалата реакция от страна на Тиванското жречество, проблемите между царската власт и старата аристокрация остават, а следващите царе на XIX династия търсят други средства, с които да постигнат своите цели. Като отглас на предизвикателството на Амарна, в епохата на Рамесидите е създадено учението за вселенския бог, който конструира в личността си главните египетски богове. Най-ярък пример за тези нови идеи е *Лайденският химн към Амон*, където се казва: „Всичките богове са [само] три: Амон, Ра и Птах и няма втори като тях. Скрит [Амон] е името на Амон, Ра е лицето му, тялото му е Птах.“ Египетският цар също е иманентна част от божествената личност - в дъното на пещерния храм в Абу Симбел, строен по времето на

Рамзес II, са издълбани статуите на Амон, Ра-Хорахти, Рамзес и Птах. Центърът на политическата власт през XIX династия е преместен на север, нараства ролята на северните култове като Мемфиския Птах и Хелиополския Ра, особена почит се отдава на Озирис в Абидос. Без да влизат в открит конфликт с жречеството на Тива, царете от втората половина на Новото царство (XIII-XI в. пр. Хр.) продължават делото на Амарна.

Труден за изследване е и въпросът доколко и как пропагандата на нови религиозни идеи от институциите на властта променя мирогледа на социалните низини. Ние разполагаме главно с паметници, които ни показват вярата на елита, и в много по-малка степен на другите социални категории. Сравнително добре проучено е работническото селище в Дейр ел-Медина на строителите на царските гробници от Новото царство. Разкопките, водени от края на 20-те години на XX в., разкриха живота на обитателите на това селище в детайли. Лична кореспонденция, преписи на литературни текстове на частни сбирки, отчети и документи, посветителни надписи, заупокойни стели, молитви, оракули и гробнични надписи, параклиси на богове и статуи на предци, на богове-закрилници в домашни светилища - общо десетки хиляди паметници, в изследването на които може да се пресъздаде картината на ежедневието и мирогледа на тези хора. Понастоящем новите разкопки в района на Гиза разкриха гробниците на строителите на пирамидите от времето на Старото царство (IV-V династия) и бъдещите проучвания вероятно ще дадат един по-широкообхватен поглед върху религиозните вярвания на различните социални групи в египетското общество.